

Kovács Gábor

A 'NAGYON ROSSZ VALÓSÁG', AVAGY A GONDOLAT HATALMA

[INTÉS AZ ŐRZŐKHÖZ]

2018-06-23 | ESSZÉ

A rossz valóság itt és ott: Magyarország és Amerika

Az 1920-as években, egymástól több ezer kilométerre, az Atlanti-óceán két oldalán élő

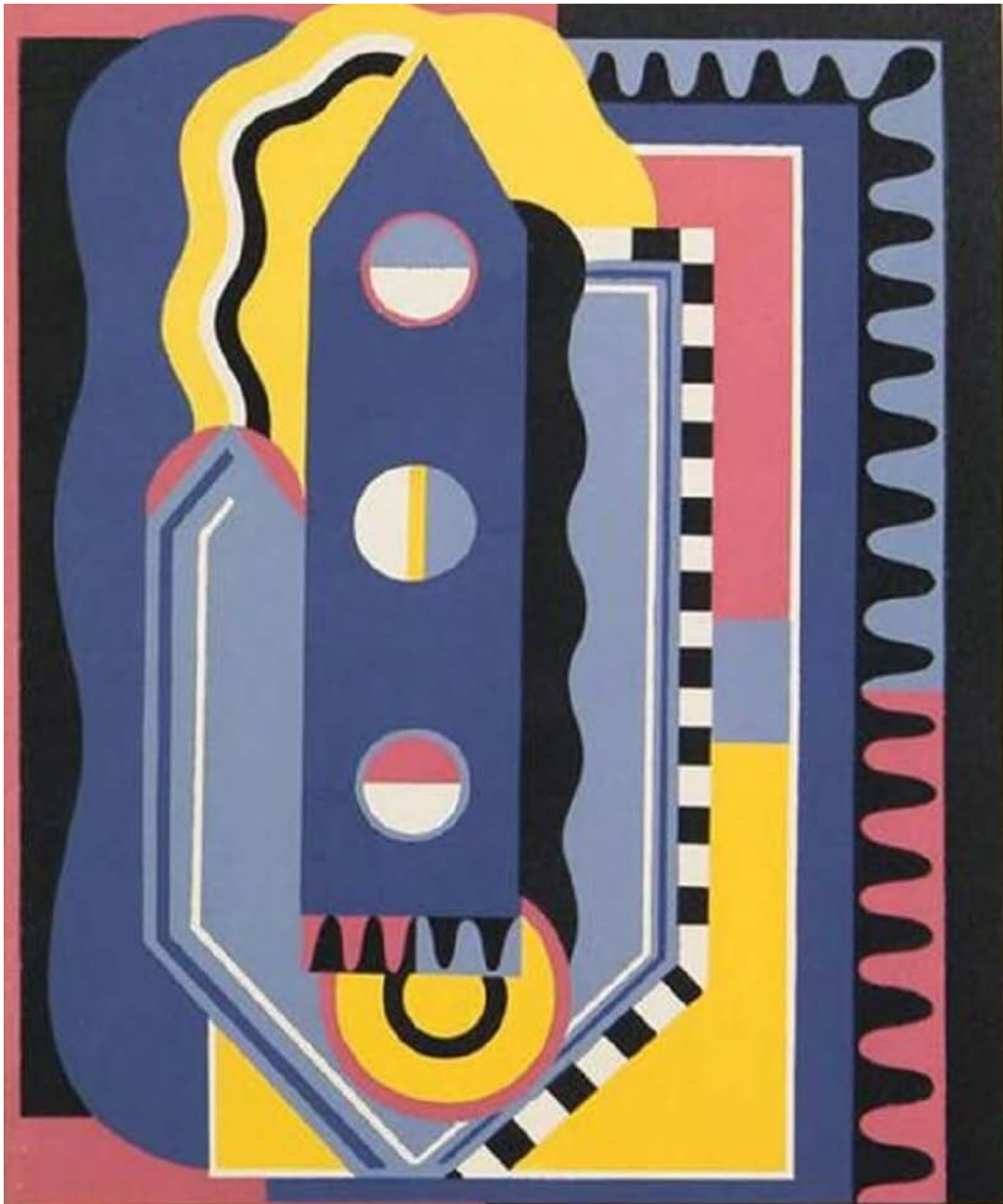
gondolkodó szinte szóról szóra ugyanazt írja az őt körülvevő világról. A Trianon traumáját átélő Magyarországon Hamvas Béla, aki a lövészárkok állóháborújának poklát személyesen is megtapasztalta, 1924-ben – pályafutásának első, újságírói periódusában – *A frázisok magasiskolája* című karcolatában Lendvai István képviselő, a korszak ismert publicistájának országgyűlési beszédére reagál. Eszerint „a soproni erdészeti és bányászati iskolára nagyobb szükség van, mint a nyavalyás, rothadó és zsidóktól megfertőzött Budapestre”. Hamvas az ilyesféle frázisok iránti tömegigény okairól töpreng: „[a]mikor nagyon rossz a valóság, nem lehet meglenni abszurdumok nélkül.” **[1]**

illuzórikus kiutat kínál

Az óceán túlpartján, ugyancsak az 1920-as évek első felében, Waldo Frank, a századfordulós amerikai kultúrkritika első nemzedékének, a *Fiatalkorúak* csoportjának **[2]**

gondolkodója, az éppen akkoriban kiépülő kortárs amerikai tömegkultúrát bírálva újfajta fogyasztói törzsiségről ír, és számba veszi 'csúf valóságunk tényeit'. Adorno és Horkheimer évtizedekkel későbbi művének, *A felvilágosodás dialektikájának* hangütését előlegezve a fogyasztókat a tömegkultúra dzsungelében bolyongó vadakhoz hasonlítja, akik passzívan és gondolattalanul reagálnak a rájuk zúduló ingerekre, s önfeledten adják át magukat a mindennapok mókuskerekéből illuzórikus kiutat kínáló látványosságoknak, a baseballmeccstől a moziig, beleértve magukat a reklámokban felkínált fogyasztói javak élvezetébe. **[3]**

Aligha lehet két különbözőbb szituációt elgondolni, mint az első világháború utáni amerikai és magyarországi. Az USA a négyéves harcból legfőbb győztesként kerül ki. A küzdelmet lényegében európai beavatkozása dönti el, s a kortársak számára is nyilvánvaló, hogy a világ legnagyobb gazdasági hatalma immár katonai óriás is – ám a harmincas évek végéig bezárkózik, nem hajlandó világpolitikai szerepet játszani –, s a 20. század alighanem Amerika évszázada lesz. Ez persze nem mindenkit tölt el felhőtlen boldogsággal. A 20-as évek német kultúrkritikájának egyik jellegzetes toposza az ún. amerikanizmus bírálata; ennek mozgatórugója az európai magaskultúra értékeinek féltése az amerikai tömegkultúrától: a hollywoodi filmek, Josephine Baker és a dzsessz egyaránt ide tartoznak. **[4]**

Ezzel szemben Magyarország a világháború egyértelmű vesztese: míg a háború előtt a kétféjű Osztrák–Magyar Monarchia tagországaként európai nagyhatalom része – még ha társbérleti minőségben is –, a vereség, a Monarchia széthullása és Trianon után – paradox módon a valódi szuverenitás elnyerésével egy időben – kisállammá válik.

Politikai és kulturális elitjének, de egész társadalmának világát, *ön-tudatát* alapvetően meghatározza a trianoni trauma. **[5]** A Hamvas által leírt nagyon rossz valóság – amely egyszerre vonatkozik a külső tényekre és a tényekre adott reakciókra, a frázisok és a manipuláció iránti sóvárgásra – erre vezethető vissza. Van-e hát közös nevezője a tengerentúli és a magyar *ressentiment*nek, vagy két teljesen különböző jelenséggel van dolgunk?

értékválság

Van közös vonás: ez pedig a háború utáni *katzenjammer*, a biztosnak tűnő orientációs pontok eltűnéséből táplálkozó válsághangulat. Gazdasági válság több is volt a 19. század második felétől, ám egyik sem járt olyan mélyreható következményekkel, mint a világháború utáni visszaesés **[6]** – amelyet egyébként, a tőkés világ gazdaság működésmódjainak megfelelően, hamarosan föllendülés követ. Ám az évtized végén a nagy világválság véget vet a gyors regeneráció reményének. Megkérdőjeleződik egy civilizációs modell, válságba kerül az előző évszázad liberális kapitalizmusával összefonódó berendezkedés: maga a 18. századi gyökerű modernitás, és vele a 19. században tetőző haladás-optimizmus. **[7]** Eltűnik a háború előtti régi civilizációt megalapozó, az emberek belső, mentális világának integritását és tájékozódását, az egyéni és társadalmi cselekvést lehetővé tevő értékvilág. Az értékválság a kor kultúrkritikájának visszatérő toposza – Amerikától és Nagy-Britanniától Németországig.

Vajon tényleg a semmiből jön ez a civilizációs krízis, s egyedüli oka a Nagy Háború? Történelmi tapasztalat, hogy az ilyesfajta krízisek hosszú, többé-kevésbé a mélyben zajló, jó ideig alig észrevehető, vagy jelentéktelennek vélt folyamatokra teszik föl a zárókövet. Nincs ez másként most sem. A Nagy Háború totális, a 19. század második felétől egyre gyorsabb ütemben kiépülő modern, nagyipari technológia által kifejlesztett hadieszközökkel megvívott világháború – s mint ilyen új fejlemény a történelemben. Példa nélküli, ám nem előzmények nélküli, főleg ami a hadtörténeti vonatkozásokat illeti. Ezek még a 18. század végére nyúlnak vissza. Napóleon háborúi – a hadvezér és császár katonai-stratégiai zsenialitása mellett – az általános hadkötelezettségen alapuló tömegháború gyakorlatával hoztak újat. A 18. század viszonylag kis létszámú professzionális hadseregekkel, zsoldosokkal vívott, a

résztevő országok társadalmának hétköznapjait azért kevésbé érintő, szabályokkal korlátozott, párbajszerű háborúskodásával szemben az újfajta hadviselés az érintett országok férfilakosságának nagy tömegeit vonta be a harcokba. Egyszerre volt ez tünete és katalizátora a modern tömegtársadalomnak, amely a hosszú, 1914-ig tartó 19. század végére teljesebbé válik.

A boldog békeidők vége és az első világháború, avagy a gépesített barbárság kora

A gépesített barbárság kifejezést a korszak ún. válságfilozófiái használják. A front-tapasztalat messzemenően alátámasztja, hogy az egyes ember a hadigépezetek személytelen alkatrészévé válik. Ez persze minden hadseregben ősidők óta így van, hiszen a csatateri hatékonyság alapfeltétele a katona saját személyiségének feladása,

a parancs feltétlen követése. A kortárs Lewis Mumford a maga ökológiai kultúrkritikájában a civilizációról civilizációra öröklődő, az elnyomó jellegű társadalomszervezés mintáit újra és újra revitalizáló *óriásgép* prototípusának a hadsereget tartja. **[8]** Ám az 1861-65-ös amerikai polgárháborúban, az 1870-71-es porosz–francia háborúban és a gyarmati hadjáratokban alkalmazott haditechnika, a géppuskától a tengeralattjáróig, alapvetően átalakítja a hadviselés mikéntjét – a repertoár aztán az első világháború frontjain a mustárgázzal, a repülőgéppel és a tankkal bővül. Az új fegyvernem, a légielő a régi vágású lovasság modern utódjának tűnik, ahol a pilóták eleinte – középkori elődeiket utánozva – személyesen, szemtől szembe küzdenek egymással, s nem hiányoznak a lovagias gesztusok sem. Aztán a személyes bátorság és rátermettség mellett itt is mind nagyobb szerepet játszik a viharosan fejlődő technika. Az első időkben pisztollyal lőnek egymásra, ezt hamarosan felváltja a légcsavarral szinkronizált és a gép orrába telepített fedélzeti géppuska, s a nyitott gépek pilótafülkéje hamarosan zárt lesz, hermetikusan elrejtve a benne ülő embert. A háború vége felé, a britek által kifejlesztett és bevetett tank pedig véget vet a személyesség illúziójának: félelmetes gépszörnyek tiporják el a lövészárkok népét. Ernst Jünger regényeiben a technika mindent elsöprő természeti erő, nemcsak a személyességnek, a személyiségnek is véget vet: az individualitás visszavonhatatlanul elég, megsemmisül a vas és acél viharában.

a hadigazdálkodás tapasztalatai

Ami igazán új, hogy a háború az emberi életvilág minden dimenziójába behatol, a központi gazdaságirányítástól – Lenin víziója az etatista, parancsuralmi

kommunizmusról a hadigazdálkodás tapasztalataiból táplálkozik – az állam által működtetett háborús propagandáig. **[9]** Ez aligha lenne lehetséges a modern kommunikációs technológia olyan vívmányai nélkül, mint a napilap és a mozgófilm. A következmény az egész társadalom totális mozgósítása. Ernst Jünger a születőben levő új világ jellemzőjének éppen ezt tartja. A totális mozgósítás az új technológiai világ ontológiai sajátossága, messze túlmutat az emberi szándékok és cselekvések tartományán. Magába szippantja az embert és világát:

„Most tehát nyomon követhetjük, hogy az életnek energiává való átalakulása, a társadalmi kötelékek mind megfoghatatlanabbá s ekként mozgékonyabbá váló tartalma miként világítja meg a mozgósítás aktusának fontosságát (...) Még sok mindenről szó eshetne; de talán ennyi is elég ahhoz, hogy felismerjük saját mostani életünket a maga teljes féktelenségében és kíméletlen fegyelmezettségében, hogy felmérhessük füstös és izzó tájait, forgalmának fizikáját és matematikáját, száguldó gépjárműveit, repülőgépeit és milliós metropoliszait – hogy azután az iszonyat és derű összemosódó érzése mellett derengjen fel előttünk: nincs a világnak olyan részecskéje, mely ne venne részt ebben a munkában, amiképpen mi magunk is alá vagyunk vetve ennek a száguldásnak. A totális mozgósítást nem annyira végrehajtják, mint inkább magától történik meg, hiszen mind háborúban, mind békében csak kifejeződése annak a titokzatos és kényszerítő követelménynek, melynek ez az élet, a tömegek és gépek korának élete alávet mindannyiunkat.” **[10]**

A totális háború következménye a hadviselés barbarizálódása, a katonai és civil szféra közötti különbség eltűnése, a polgári lakosság háborús célponttá válása. Olyan fejlemény ez, amely a maga teljességében igazán majd a második világháborúban mutatkozik meg. Ám itt is vannak 19. századi előzmények, amelyek azt bizonyítják, hogy a Nagy Háború egyszerre cezúra és hosszú távú, a kortársak és az utókor által nem észlelt változások végkövetkezménye is. Az 1861–65-ös amerikai polgárháború nemcsak a háborús technológia területén hoz újat, hanem a hadviselés módjában is. A társadalom egészét érinti, többféleképpen is. Itt is tömeghadseregek harcolnak, s a háborús veszteségek a következő század számait vetítik előre.

A szembenálló felek, az Unió és a Konföderáció, eltérő társadalomszervezést testesítenek meg: az északi jenkii modell az angolszász, liberális gyáripari kapitalizmust, a déli az ültetvényes, rabszolgákat alkalmazó, egyébként ugyancsak a tőkés világgazdaságba tagozódó, tehát piacra termelő mezőgazdaságra alapozó gazdálkodást, amely azonban – jellegzetesen puritán értékvilágú északi riválisával szemben – arisztokratikus–hedonisztikus értékvilággal társul. A két fél az 1830-as évekig gazdasági szimbiózisban él – a polgárháború előtti évek déli szerzői ezért vádolják képmutatással a bostoni jenkiket, mondván, hogy azok nagyon is részt vettek a rabszolgakereskedelemben, amíg gazdasági érdekeik ezt diktálták. Ám amikor Észak a nagyipari, modern gyáripari technológiára alapozó tőkés gazdaságot választja – metaforikusan: amikor a Kert korát a Gép korszaka váltja föl **[11]** – az utak elválnak. Az északiak által rabszolgaság és szabadság konfliktusaként jellemzett ellentét mögött mély gazdasági és kulturális különbségek vannak; nem egészen alaptalan, amikor a déli frazeológia két nemzet, két civilizáció szembenállásaként jeleníti meg a konfliktust.

szabályozott háború

A nagyobb veszteségeket az egyébként népessége számát és ipari termelését tekintve jóval gyengébb Dél szenvedte el: 260 ezer déli hal meg – ez a felnőtt fehér lakosság 5%-a (a felnőtt fehér férfi populáció 20%-a), az északiak 1,8%-ával szemben. A harc a szabályozott háború elvének feladásával folyik: nem kímélik a polgári lakosságot. **[12]** A *shermanizálás* – a kifejezés az északi Sherman tábornokra utal – városok, ültetvények szisztematikus fölégetését jelenti, s egyszerre célozza az ellenség gazdasági erejének gyengítését és moráljának megtörését. A módszer újszerűségét jelzi, hogy néhány évvel a polgárháború befejezése után, az 1870–71-es porosz–francia háború idején Sheridan, egykori északi tábornok Helmuth von Moltke porosz generálissal találkozva csodálkozását fejezi ki a porosz hadsereg ósdi stratégiája láttán. Azt ajánlja, hogy kövessék a Sherman, s általa alkalmazott módszert: „[a] megfelelő stratégia abban áll, (...) hogy olyan sok szenvedést okozzunk a polgári lakosságnak, hogy ennek

következtében az béke után áhítozzék, s arra készítse kormányát, hogy békét kérjen. Az embereknek ne maradjon semmijük a szemükön kívül, amit kisírnak a háború végét óhajtva,” **[13]**

A szisztematikus barbárság a gyarmati háborúkban persze régóta alkalmazott európai módszer. Ennek jegyében bocsájtja útjára II. Vilmos, a Német Birodalom császára az 1898-as kínai bokszerláadás leverésére küldött európai csapatokhoz csatlakozó német expedíciós kontingenst. Katonái elé Attila hunjait állítja követendő példaként. Lám, a vérengző hunok – mondja – kegyetlenségükkel olyan hírnevet szereztek maguknak, amelyet még ma is őriznek a mesék és a történelem. Most a németeknek is esélyük van erre: meg kell ölni minden ellenséget, nincs kegyelem, nem ejtünk foglyokat. Ezer évre el kell venni a kínaiak kedvét még attól is, hogy rossz szemmel nézzenek a németekre. **[14]**

A 19. század utolsó évtizedei a régi világ lassú erózióját hozzák. Az átalakulás széleskörű: a nemzetközi politikai rendtől a régi életvilágot maga alá gyűrő, a nemzetállami határok közül kilépő – a sokszor avítnak gondolt birodalmi keretekben nagyon is otthonosan mozgó – monopolista tőkés gazdaság működésmódjaiig és az emberi értelem erejébe vetett – a felvilágosodás által biztos fundamentumnak vélt – hit megrendüléséig terjed. Nem kis mértékben járul hozzá ehhez a század második felében a nagyhatalmak közötti versengés következményeként egyre erőteljesebb gyarmatosítás szükségszerű folyamánya, az idegen kultúrákkal és civilizációkkal találkozás. Joseph Conrad Afrikában játszódó kisregénye, *A sötétség mélyén* dokumentálja, hogy az addig ismerttől eltérő, afrikai világgal való szembesülés miként helyezi zárójelbe és kérdőjelezi meg a hitet emberről, életmódról és morálról. Hannah Arendt szerint az európai gyarmatosítás afrikai tapasztalatai, az addigi fogalmak és értékek segítségével értelmezhetetlen valósággal találkozás a későbbi totalitarizmusoknak ágyaz meg; jelentősen hozzájárul addig elképzelhetetlennek tartott politikai és társadalmi gyakorlatok bevezetéséhez. **[15]** Két országot szoktak Afrikával kapcsolatban említeni: Belgiumot és Németországot. Jóllehet nem sokkal utóbb, 1914-ben, az első világháború nyitányaként, az előbbi az utóbbi

hatalomvágyának esik áldozatul, Afrikában viszont a későbbi áldozat ugyanolyan agresszor, gyarmatosító hatalom, és felrúgja az Európában érvényesnek tartott politikai és erkölcsi normákat.

Joseph Conrad 1902-es – az író személyes afrikai élményein alapuló – története Belga Kongóban játszódik, **[16]** főszereplője egy elefántcsont begyűjtő állomás vezetője, Mr. Kurtz, a későbbi totalitárius diktátorok előképe, aki istenként tisztelteti magát a feketékkel. Rezidenciáját a megölt lázadók levágott fejével ékesített cölöpök veszik körül – a narrátor, Marlow ezt pillantja meg először hajójáról, amikor a kereskedelmi társaság megbízottjaként fölkeresi az állomást. Kurtz belső üressége a legriasztóbb; akármivel azonosul, majd annak ellenkezőjével is. Szuggesztív személyiség, egyfajta sötét karizmával, amivel nagy hatást gyakorol környezetére. A későbbi évtizedekben feltűnő Cipolla-típusú, közönségüket tömegszuggesztióval uraló politikusok történelmi előképe. Amikor halála után Marlow Kurtz jelentésével visszatér Európába, fölkeresi őt valaki, aki az elhunyt unokatestvérének mondja magát, és Kurtz sokirányú tehetségét magasztalva kifejti, hogy valójában politikusnak kellett volna lennie:

„– De egek! Hogy tudott ez az ember beszélni. Villamossággal töltötte meg a gyűléseket. Hitt – érti? – hitt. Rá tudta venni önmagát, hogy higgyen bármiben – bármiben. Ragyogó vezér lehetett volna belőle egy szélsőséges pártban.

– Miféle pártban? – kérdeztem.

– Bármelyikben – felelte. – Szélsőségekben gondolkodott.” **[17]**

Az első világháború egyik riasztó fejleménye, hogy az európai hadszíntérről is eltűnnek a kulturális gátlások, amelyek korábban megakadályozták a polgári lakosság elleni hadviselést. Jóllehet, még elszórt atrocitásokról van szó. De mégiscsak bekövetkezik a határátlépés: a német Zeppelinek Párizs, majd London ellen intézett támadásai jelzik ezt.

gyarmati rémségek

Csábító mindent a németek nyakába varrni – különösen a Német Délnyugat-Afrikában a századforduló után elkövetett és sok tekintetben valóban a második világháború faji alapú népiirtását, s a holokausztot előlegező gyarmati rémségek fényében. **[18]** Ám érdemes Joseph Conrad megjegyzésére figyelni. Kurtz pályafutását taglalva Marlow

mondja: „Egész Európa hozzájárult Kurtz megteremtéséhez (...)” **[19]** Valóban. A 19. század végének nyugat-európai országai – a még perifériának számító skandináv országok kivételével – gyarmattartó hatalmak. A 16–17. századtól így vagy úgy, képességei és erőforrása adta határokon belül, mindenki beszáll a gyarmati hódítás globális játszójába, Portugáliától és Spanyolországtól Hollandiáig és Belgiumig, az Egyesült Királyságtól és Franciaországtól a későn jövők mohóságával dupla vagy semmit játszó, bankot robbantani akaró új nagyhatalomig, a vilmosi Németországig. Nem is igazi nemzetállamok ezek, hanem nemzeti és birodalmi intézményeket egyszerre kiépítő hibrid politikai entitások. Belga Kongó esete és a nagyon hasonló, a brit tulajdonban levő Dél-Afrikában előforduló atrocitások is jelzik: a gyarmati népiértés politikája nem német specifikum. **[20]** A belga kongói népiértással egy időben zajlik a fél-ázsiai Török Birodalomban elkövetett örmény genocídium – a korabeli brit satirikus folyóirat, a Punch egyik karikatúráján II. Lipót belga király kereveten ülve, kedélyes beszélgetés keretében látja el szakmai tanácsokkal kollégáját, a török szultánt.

A népiértés megalapozásául szolgáló fajelmélet sem német találmány, bár kétségtelen, a századvégi Németország fölöttébb fogékony a francia arisztokrata, Arthur Gobineau által 1840 körül szabadalmaztatott teóriára, ám a legkevésbé sem idegen ez a korabeli angolszász gondolkodástól. A fajnemesítés, az eugenika gondolata pedig kifejezetten a brit invenció terméke, szülőatyja Francis Galton, Charles Darwin unokatestvére, s a koncepció igen nagy népszerűsége tesz szert a századforduló Észak-Amerikájában, ahol az angolszász faj felhígulásától tartanak, s a gyengébb faji minőséget képviselő kelet-európai bevándorlók tömeges beözönlésétől az amerikai demokrácia intézményrendszerét féltve bevezetik a különböző nemzetiségű bevándorlók számát szigorúan szabályozó kvótarendszert.

A frontgenerációk és a formátlanság kora: az utópia kísértése

Az első világháború a mélyben már régóta zajló változások ellenére mégis éles cezúra: nemcsak az 1815 óta fennálló európai politikai rendszer omlik össze – magával vonva a Pax Britannicán nyugvó világrend átalakulását –, hanem a 19. századból örökölt gazdasági és társadalmi szerkezetek is. **[21]** A nemezis az ember szellemi otthonát is utoléri: világképek, filozófiák, a mindennapokat élhetővé, a tájékozódást lehetővé tevő, az emberi viszonyokat szabályozó hétköznapi rutinok kérdőjeleződnek meg a négy évig tartó összeecsapás során. A kortársak úgy érzik, eljött a teljes formátlanság, az *elpolgártalanodás* kora; a régi értékek hitelüket veszítik.

A helyzetre többféle reakció lehetséges. Az egyik, hogy az emberiség új korszakba lépett, s a háború a világtörténelem új korszakának nyitánya. A két háború közötti válságfilozófia alaphangját megadó Oswald Spengler – jóllehet ambivalens a viszonya a modern technológiai civilizációhoz, és nosztalgiát érez a kifinomult formák barokk világa iránt – az új világ mellett teszi le a garast. **[22]** Ami elmúlt, nem lehet visszahozni, nem próbálkozik a régi kultúra értékeinek életre galvanizálásával. Számos kortársához hasonlóan a harcot a lét alapvető ontológiai sajátosságának tartja: már a háború előtt Hérakleitosz kijelentésére hivatkozik, hogy a harc mindenek atyja, s ebből – Nietzschét a szociáldarwinizmussal elegyítve – egy harci, prekeresztény barbár etikához jut, amelyben az erősebb joga érvényesül. Az ember ragadozó állat – a modern technológia a világ uralásának ragadozói ösztönéből fakad. (Ám a végeredmény paradox: a történelem bosszúja, hogy az ember, a természet csúcsragadozója, a maga által teremtett technológiai acélketrec foglyává válik.) Vagy oroslán, vagy bárány: vagy zsákmányoló, vagy zsákmány, harmadik lehetőség nincs. A modern gépi technológia biológiai gyökereiről értekező könyvének a ragadozó-etikát magasztaló passzusát olvasva az az ember benyomása, hogy a kortárs Mumford, Spengler barbarizmusáról szóló, némiképpen sommásnak tetsző ítélete nem alaptalan: „Az első ember magányos fészekrakó volt, akár a ragadozó madár. (...) A lénye gyökeréig harcias ez az erős és magányos lélek. Bizalmatlan, hatalmára és zsákmányára egyaránt féltékeny. Nemcsak az 'én', hanem az 'enyém' pátozát is ismeri. S ismeri a harc mámorát is, mikor kése belevág az ellenség húsába, amikor a

vér szaga és a nyögés áthatja a diadalt ülő érzékeket. Minden igaz 'férfi' fellángol olykor – s a kései kultúrák városaiban még ma is fellobban bennük az ősi lelkeség eme alvó parazsa” **[23]**

a lét alapidimenziója

Ernst Jünger világképében a harc ugyancsak a lét alapidimenziója. A háború előtti polgári kor értékvilága – individualizmusával, humanizmusával és politikai demokráciájával –

számára olyan függöny, amellyel megpróbálták elrejteni a valóság igazi természetét. A modern technika összeolvad a természettel; nem szigeteli az embert a természet erőitől, ahogyan a régi polgári gondolkodás vélte, attól az illúziótól vezérelve, hogy a gépi környezet célja a kényelem és biztonság növelése. Ennek éppen az ellenkezője igaz: a technika összeköti az embert a föld alvilági hatalmaival, az emberi létezés így sötét színezetet ölt. Bár gép és ember nem olvad gépemberré, de ember és technikai eszköz között új, organikus kapcsolat jön létre. **[24]** Az adekvát magatartás már nem a polgári korszak anakronisztikus humanizmusa, hanem a *realista heroizmus*, amely bátran szembenéz az emberi egzisztencia valós helyzetével. A háború előtti polgári korszak individuuma olyan világban élt, amelynek szerkezetét az észszerű és az erkölcs pólusai határozták meg, az új világkorszak esetleges, kiszámíthatatlan és immorális – legalábbis a régi fényében. Az új kor hőse, a munkás – aki harcos is, mert a két oldal ugyanannak a történelmi lényegnek a megnyilvánulása –, magatartását harci etika szabályozza, amelynek maximája minden korban ugyanaz: az ellenséget meg kell ölni. **[25]** A halálhoz való viszony megváltozik. Már nem az individuum egyéni tragédiája – már csak azért sem, mert a polgári individuum nem létezik –, az új korszakban a halál hétköznapi esemény, a mindennapi élet velejárója. Jünger egész könyvet állít össze tömegszerencsétlenségek és balesetek képeiből, amelyek az új technológiai világrend velejárói. A munkás mint történelmi típus harci értéke nem individualitásában, hanem funkcionalitásában van: amikor létezésének vége, egyszerűen kiesik a gépezetből, amelynek alkatrésze. A realista heroizmus lényege a számvetés. Jünger szerint nincsen szó történelmi értelemben vett formátlanságról – benyomásunk abból fakad, hogy két világ határán állunk: a régi széthullott, az új most körvonalazódik.

C. VÁRHELYI

A háború utáni másik reakció ezzel szemben a formátlanságot az új korszak lényegének tartja, s az értékvilág regenerációját jelöli meg elsődleges feladatként. Ez nem feltétlenül jelent visszatérést a régihez, **[26]** a letűnt világ életre galvanizálását, de jelzi, hogy az új korszak tényének elfogadásából nem kell feltétlenül következnie a totális szakításnak sem a múlttal. Bár el kell vetni a háború előtti világ katasztrófához vezető értékeit, de az elutasításnak együtt kell járnia a kereséssel. Vissza kell menni a tegnap mögé, a tegnapelőtt világába, meg kell keresni a dolgok félreecsúszása előtti történelmi pillanatot, s ennek értékeit menteni a mába.

Ebben a légkörben szükségképpen fölértékelődik az utópia. Így van ez mindig, amikor az adott valóságban élni nagyon rossz, ugyanakkor a valóság meghaladhatatlannak tűnik, nincsen rajta ablak, amelyen ki lehetne látni valami másra, olyan világra, amelyhez járható ösvények vezetnek. Az utópia kísértése a legkevésbé sem veszélytelen: a harmincas években virágzó totalitarizmus sztálini és hitleri verziója is a háború utáni érték-ürre orvosságot kínáló utópiákban gyökeredzik. A bolsevik variáns a marxi osztály-utópia, illetve a 20-as évekbeli messianisztikus marxizmus szörnyszülöttje, **[27]** a náciizmus a 19. századba nyúló faji utópia egyenes ági leszármazottja.

rendteremtési ösztönéből fakad

A háború után néhány évvel, 1922-ben – többek között éppen az orosz bolsevizmusra reagálva – Lewis Mumford az utópiák történetét tárgyaló könyvében az utópiát

nélkülözhetetlennek látja; olyan eszköznek, amely a kaotikus világban segíthet értelmet adni. Úgy véli, van egyfajta szabályszerűség: az utópia válságkorokban, háborúk után, a régi rend szétesésekor jelenik meg. Platón utópiája a polisz válságára adott válasz, Thomas Moore-é a középkori gazdasági-társadalmi és szellemi univerzum szétesésének zűrzavarából próbál meg kiutat keresni, a 19. századi utópiák az ipari kapitalizmus brutalitásával szegeznek szembe elképzelt és a szerzők által jobbnak hitt világok vízióit. Az utópia az ember rendteremtési ösztönéből fakad, s az emberi kultúra – amely az emberi társadalmak valóság-értelmezésének és valóság-tapasztalatának szimbolikus kerete – szükségképpen utópikus, mert a nyers

tényvalóságot emberi értékekkel berendezett otthonná változtatja. Enélkül a külső és belső természet humanizálása – vagyis emberi civilizáció – nem lehetséges. Könyvének mottója ezt a meggyőződést tükrözi: „Az a világtérkép, amelyiken nincs rajta utópia, még csak azt sem érdemli meg, hogy pillantást vessünk rá.” Mumford itt persze nem annyira földrajzi, inkább mentális világtérképre gondol, olyan segédeszközre, amely nélkül nem tudunk a világban mozogni. Az utópiának kétségkívül van olyan válfaja, amelynek célja a menekülés a jelenből, egy tökéletes, problémamentes, harmonikus álmvilág felmutatása: ez a *menekülési utópia*. Mumford a freudi koncepcióra utalva az anyaölből, a tudatalattiban gyökerező visszavágyásból vezeti le az igényt. Van azonban másik típus – a *rekonstrukciós utópia*, amely a rossz világ jobbítását, átépítését akarja.

Mumford elgondolása mögött érték és valóság viszonyának koncepciója, sajátos világ-és emberkép áll. A kiindulópont az emberi történelem ökológiai szemlélete: az emberi közösségek mindig meghatározott természeti környezetben élnek; ehhez, az összes többi biológiai fajhoz hasonlóan, alkalmazkodniuk kell. Ugyanakkor az ember speciális faj, mert alkalmazkodása aktív: formálja, alakítja természeti környezetét. Ez az általa létrehozott és használt eszközvilág, a technológia segítségével történik; az átalakítás pedig annak az értékvilágnak a függvénye, amely a társadalmon belüli, egyének közötti, meg az egész közösség környezeti viszonyát szabályozza. Az ember eszközkészítő és kulturális szimbólumvilágot teremtő lény: a kettő elválaszthatatlan.

Mumford egyik kedvenc szerzője Herman Melville – munkásságáról monográfiát is írt –, a *Moby Dick*re gyakran hivatkozik. A regény története a 19. század közepén, a kőolajbányászat fellendülése előtt játszódik, amikor a bálnaolaj még igen fontos a gazdasági életben. Ahab, egy bálnavadászhajó kapitánya az őt nyomorékká tevő fehér bálna üldözésére indul. A hajsza profitszerzési szempontból irracionális, és tragikusan végződik: megtalálják a bálnát, de az elpusztítja Ahabot, a hajót és a legénységet. Mumford szerint Melville története – Fausthoz hasonlóan – a modern civilizáció alapvető mítosza. A fehér bálna a természet nyers, pusztító erejének megtestesítője. Ehhez az embernek az általa teremtett kultúra értékvilágán keresztül kell viszonyulnia; együtt kell élnie a természettel, humanizálva, jelentéssel felruházva azt.

A természetet nem lehet leigázni, birtokolni, vagyis elpusztítani, ahogyan Ahab akarja. Ez a modern, technológiai alapú, a 17. században fölemelkedő hatalmi civilizáció maximája.

szörnyszülött Leviathán- állam

Mumford kérdése: hogyan található kiút a modern civilizáció, a gépesített barbárság önmagát bővítve újratermelő köréből, a valósággá lett negatív utópiából? A válasz: kis, helyi

utópiák sokasága révén. *Utópia-könyvének* fő mondandója: az óriásvárosokra, megapoliszokra épülő modern civilizációval szemben lehetséges egy másik, alternatív település-modell, az ökorégió, amelyben a legföljebb néhány tízezres lakosú város kölcsönösen előnyös szimbiózisban él humán és természeti környezetével, a vonzáskörébe eső falvakkal és a tájjal, amelynek része. Ehhez azonban újfajta értékvilágra van szükség. Olyanra, amelyben az egyén társadalmi státuszát és presztízsét nem az általa produkált szeméthalom nagysága jelzi, **[28]** s középpontjában nem a fogyasztás, hanem a jó élet eszméje áll. A nagyvárosi modernitás életformájával szemben ez lokális közösségbe ágyazott létformában valósítható meg. Az egyéni autonómia a közösségi kapcsolatokban teljesedik ki. Bizalmatlan a centralizált, homogenizáló nemzetállammal. Ezért utasítja el a bolsevik osztály-utópiát, majd a harmincas években a náci faji utópiát: mindkettő egy szörnyszülött Leviathán-államot hívott életre. A fogalmat igen tágan értelmezve, utópián mindenekelőtt az eszmék valóságformáló erejét érti. Könyvének konklúziója: nem a valóság és az utópia között kell választanunk, hanem a *disztópiá*vá torzult valóság és a jó életet lehetővé tevő jó utópia, az *eutópia* között: „Az eutópisták fő teendőjét Voltaire foglalta össze a *Candide*-ot lezáró figyelmeztetésben: műveljük a kertünket! Az eutópista fő célja a saját, s a legkevésbé sem egy másik személy környezetének a művelése, és még kevésbé annak kizsákmányolása. Ilyenformán Eutopiánk lehet nagy vagy kicsi, lehet egy falu, de magában foglalhat egy egész régiót is. Egy kicsiny kovász is képes arra, hogy megkelessze az egész kenyeret; és ha az

eutopikus élet meggyökeresedik valamely konkrét helyen, éppoly könnyedén behálózhat egy egész kontinenst, ahogyan a koksztáros megsokszorozta magát a nyugati világban.” **[29]**

A kultúrkritika általános mintázata és helyi variánsai. A 'használható múlt' keresése Magyarországon és Amerikában

*a. Nemzeti regeneráció kulturális megújulással? Értékválság, elit, utópia: **[30]***
Németh László és Bibó István

A két háború közötti korszak kultúrkritikája különböző kulturális és politikai kontextusokban jelenik meg, de a helyi változatok közös gondolkodási mintázatokból táplálkoznak: Németh László és Lewis Mumford nézeteinek helyenként meghökkentő párhuzamossága ezzel magyarázható. Szembetűnően hasonló kettejük szerepfelfogása. Elutasítják, hogy a modern tudományt elszigetelt területekre lehetne felosztani, s idegenkednek a specialisták szűk vadászterületet látó felfogásától. A sokoldalú Mumford önmagát a minél több területet egyben szemlélő gondolkodóként határozza meg. **[31]** Németh a 18. századi műkedvelők és enciklopédisták attitűdjét akarja átmenteni a háború utáni világba. Ortéga y Gasset monumentális vállalkozását, az *El Espectador* szeretné magyar viszonyok között megteremteni **[32]**, ezért indítja egyszemélyes folyóiratát, a korabeli fiatal értelmiségre nagy hatást gyakorló *Tanut*.

A kiindulópont mindkettejük esetében a válság, amelyet általános civilizációs válságként és saját országuk válságaként értelmeznek. Közös a vélekedés: a történelemben valami félresiklott. Németh László ennek időpontját az újkor kezdetére teszi. Külső körülmények – a középkori egységes magyar állam felbomlása, területének a török és Habsburg Birodalom közötti felosztása – következtében a magyar történeti és kulturális fejlődés folyamatossága megszakadt. Németh interpretációjában különösen az utóbbi tragikus, mert nála a nemzet kulturális közösség. Felfogásának következménye a jellegzetesen irodalomcentrikus Németh-féle történelemkép. A magyar kultúrát meg kellett újítni, ám ez nem a középkori kultúra modern viszonyokra történő adaptációjával, hanem külső, idegen minták átvételével történt. A mintakövetést rója föl a 19. század eleji elit legfőbb bűnéül; ez a magyarázata a Bessenyeivel szembeállított Kazinczy Ferencre aggatott jelzőnek: ő a világirodalom legvonzóbb vámpírja, aki az organikus magyar kultúra alakjaitól vette el az életlehetőséget. **[33]**

lineáris-determinista történelemfelfogás

Az idegen kulturális minták átvétele annak a 19. századnak a kezdetén történik, amely egyébként is a modern történelem kisiklásának a százada – véli Németh, a korabeli kultúrkritikának

a nagyipari kapitalizmussal és a modern tömegtársadalommal szembeni averziójának szellemében. **[34]** Idegenkedése kettős forrásból táplálkozik: a spanyol Ortéga y Gasset és a két háború közötti, weimari Németország konzervatív forradalmának eszmeköre, **[35]** mindenekelőtt a harmadikutas *Tat-kör* gondolatai szolgálnak szellemi munícióként. **[36]** A magyar történelmet és az egyetemes történelmet az 1935-ös *Magyarság és Európában* kapcsolja össze. A kortárs kultúrkritikára jellemzően, a Nagy Háború élményéből táplálkozó pesszimizmus szellemében ő is elutasítja a lineáris-determinista történelemfelfogásból adódó, érték-akkumulációt feltételező haladás-optimizmust. A történelem – mondja – nem népek biztosító-intézete, ahonnan garantáltan kivehető a betett tőke és az utána járó kamat. **[37]** Minden kultúra bölcsőjében ott van valamennyi Isten pénzéből – mondja a rá oly jellemző metaforikus stílusban –, s ezzel gazdálkodik úgy, ahogyan tud. Ugyanakkor a

pesszimista determinizmus Spengler-féle hanyatláselméletét is elveti. Jóllehet a 19. századot hanyatló korszaknak tartja, úgy véli, a hanyatlás éppúgy nem eleve elrendeltetett, mint a haladás. A kultúra képes megújulni, s ez a megújulás a záloga a közösségi regenerációnak, vonja le a trianoni Magyarország viszonyaira vonatkoztatott tanulságot. A közösség megújulása a kultúrateremtő elit kezében van.

[38] Itt kanyarodik vissza a gondolatmenet az irodalomtörténethez. A kultúra magaskultúra – de nem elefántcsonttoronyba zárkózó mandarin-kultúra, hanem a közösség mindennapjait aktívan formáló tényező. Az elgondolás a modernitás domináns embertípusának, a *homo oeconomicus*, a materiális érdekei által vezérelt gazdasági ember bírálataival, és új, a magaskultúra értékeitől motivált embertípus, a *homo aestheticus* eljövetelebe vetett, vállaltan utópikus koncepcióval kapcsolódik össze.

b. Érdek és érték, avagy ki viszi át a kultúrát a túlsó partra: a pályakezdő Bibó István

A Németh László *Tanujától* és az általa közvetített kultúrkritikai tradíciótól erősen inspirált fiatal Bibó István értékfilozófiai megalapozással egészíti ki a homo oeconomicus kritikáját. Bibó egy évtizeddel fiatalabb Némethnél. Az 1930-as évek közepén jelentős fordulat következik be pályafutásában. A reményteljesen induló Horváth Barna-tanítvány, az ifjú jogfilozófus, aki egy ideig a korszak nagy gondolkodóját, Hans Kelsent is hallgatja Bécsben, mindinkább a társadalomtudomány, történelem és főképpen a politika világa – ez egyszerre jelent elméleti és gyakorlati síkot – felé fordul. Világlátását befolyásolják a kor válságfilozófiái, amelyekről leginkább Németh László *Tanuban* megjelent írásain keresztül értesül. A válságot mindenekelőtt értékválságnak látja, a modern világot azzal a középkorral állítja szembe, amelynek életvitelét egy transzcendens alapú, az egyházi elit által karbantartott értékrendszer szabályozza. **[39]**

érdek-képzeteink

Az apai ágon református családból származó, hívő református Bibó ambivalensnek látja a reformáció teljesítményét. A hitújítás, nézete szerint, létrehozta az erkölcsileg igényes, a személyes szabadságot és autonómiát alapvetőnek tartó, mélyen vallásos embertípust, amelynek mindennapi tevékenységét a kapitalista ethosz Max Weber-féle e világi aszkézise határozza meg. Ugyanakkor a polgárságnak ez a sajátos társadalmi rétegre szabott etikája nem tudott a mindennapi élet helyzeteiben eligazító értékrendszerré válni. Az univerzális értékrendszer hiánya nézete szerint nem olyan fejlemény, amely szükségképpen együtt jár a modernitással, hanem orvosolandó anomália. A kizárólag érdekei által motivált és azokat követve cselekvő ember, a homo oeconomicus domináns társadalmi típusá válása nem törvényszerű: ez csak válságkorszakokban van így. Hamis benyomást ad, hogy ez a normális állapot a modernitás szokványos üzemmódja. Nem – mondja a fiatal szerző –, ez nincs így, mert egy közösség, vagy egy egész civilizáció nem tud tartósan így élni. Az érdekek nem primer mozgatórugói az emberi cselekvésnek. Az, hogy a cselekvő mit tekint érdekének, mindig a tudatában munkáló – nem föltétlenül reflektált – értékképzetek függvénye. **[40]** Ezek determinálják érdek-képzeteinket, s ezek munkálnak a társadalmi szerepek elosztásának konkrét módja, végső soron a társadalmi és politikai berendezkedés

mögött is. **[41]** A koncepció az elitelméletbe fut. Az értékek teremtése, fenntartása és társadalmi elosztása egy jól működő elit valódi feladata, nem pedig a jótékonyság és a szociális munka; **[42]** hogy ez így merül fel, az elit válságának, szerepzavarának legnyilvánvalóbb tünete. **[43]**

c. Németh László útja a politikától az utópiáig: az új normannok, Kert-Magyarország, a minőségyszocializmus és a kapás-forradalom

Nincs ez másként Némethnél sem: ő is úgy véli, hogy az értékregenerációhoz új elitre van szükség: ezeket hol újnemességnek, hol korunk normannjainak nevezi. A Kert-Magyarország, illetve az ettől elválaszthatatlan minőségyszocializmus Németh-féle harmadikutas koncepciója olyan értékvilág alapján áll, amelyben konzervatív és szocialista elemek keverednek; egyszerre van jelen tradíció és egalitarizmus. **[44]** A híres-hírhedt mélymagyar–hígmagyar opposíció organikus történelemképbe ágyazódik. Vissza kell nyúlni az időben ahhoz a ponthoz, amikor még létezett a régi kulturális mintázat. A teendő ismét metaforában fogalmazódik meg: a régi magyar kultúra bazalt-tömbjéről el kell takarítani az idegen mintákat másoló, felületes modernizáció hordalékát. **[45]** Ez nem múltba forduló tradicionalizmus, hanem egy harmadikutas – a korabeli kultúrkritika központi motívumának számító – alternatív modernitás eszméjével kapcsolódik össze. Problematikussá és – joggal – vehemensen támadottá akkor válik az elgondolás, amikor – átmenetileg – az 1939-es *Kisebbségben* időszakában az asszimilációs problematikával és a Szabó Dezsőtől örökölt vitalista fajfogalommal kapcsolódik. **[46]**

Meglátása szerint a háború utáni korszakban Európa-szerte a társadalom megújulását célul kitűző kulturális útkeresés van napirenden. A *Tanu* elsődleges szándéka az új idők jeleinek keresése, felmutatása, a születőben levő új Európához csatlakozás elősegítése. Miután Németh – az Új Szellemi Front kudarca után – mélységesen csalódik a politikában, úgy látja, hogy nincs más lehetőség, mint az utópizmus nyílt vállalása. Az utópia a rossz valósággal szembeni distancia lehetősége, nélküle nincsen emberi szabadság. Mumfordhoz hasonlóan ő is nagyon tágan értelmezi a fogalmat, az emberi gondolat valóságteremtő képességét értve rajta. 1934-ben, Spengler utolsó könyvéről, *A döntés éveiről* szóló ismertetőjében is

metaforát használ: „Az embert hányja-veti a történelem, de csak a hullák feje volt a vízben, az úszók válluk és nyakuk kétségbeesett erőfeszítésével tartották legalább az orrukat, szemüket és homlokukat a víz fölött. (...) Az utópia legmagasabb fogalmazásában azt jelenti, hogy az ember nem egészen történelmi lény. (...) Nagy történelmi feladatoknak csak az felelhet meg, aki többet is akar, mint történelmet csinálni. Utópia nélkül a történelemben csak alámerülni lehet.” **[47]**

Másik, ugyancsak ebből az évből származó írásában, a *Marxizmus és szocializmusban* még egyértelműbben fogalmaz, s – ellentétben a kettőt szembeállító Mannheim Károlyval – az utópiát és ideológiát egybeolvasztva a gondolat valóság átalakító potenciálját emeli ki: „Az utópia a történelem ellenereje, a lélek válasza a valóságra, s mint ilyen, maga is valóság és történelemcsináló erő. A legősibb utópia a földre hozott mennyországé. Csakhogy sokféle mennyország van. A Dantééban az emberek Isten fényében fürdenek, Rabelais Thélème-jében enciklopédisták lesznek, a Marx államtalan társadalmában megőrzik maguknak a Mehrwertjüket.” **[48]**

reszakralizáció

1935-ben megírja a maga utópiáját, a *Kapások*at. A történetbe beleszövi társadalomalakító koncepcióját. Az ideális berendezkedés kisközösségek hálózatára épülő társadalom, amely kiküszöböli a bürokratizált – a modern kapitalizmusra és a bizantin szovjet kapitalizmusra jellemző – államot. Az álombeli valóság tökéletes kisközössége olyan agrárutópia, amelyben az egész közösség elitté lesz: a minőségi kertgazdálkodás földművelői magasan képzett szellemi emberek, akik a szőlőben, munka közben versmondási versenyt rendeznek, s szabadidejükben görög drámákat és angol költőket olvasnak eredetiben. Németh utópikus közösségében a kultúra nem a mindennapi élettől elkülönült mandarin-kaszt időtöltése, hanem eleven, társadalom- és értékformáló valóság. Nemcsak az ember–ember, hanem az ember–természet viszony is megváltozik. Egyfajta reszakralizáció következik be, a természet nem holt tárgy, nyersanyagforrás, mert beleszövődik a közösség életébe – az ökológiai megfontolások nem kifejtett témák Németh utópiájában, inkább az ideálisnak gondolt kisközösségi lét értelemszerű velejárói. **[49]**

d. Zsákcúcs amerikai történelem? A valóságtól az utópiáig és vissza: Lewis Mumford értékkeresése

De vajon hol siklott félre a történelem az óceán túlpartján? Az első világháború utáni amerikai kultúrkritika alapvető kérdése ez. Mumford is a történelemhez, az amerikai történelemhez fordul. A történelmet – Németh Lászlóhoz hasonlóan – kultúrtörténeti

perspektívából szemléli, de az irodalom mellett nagyobb súlyú a filozófia, mert az amerikai kultúrában más szerepe van, mint a magyarban.

Mumford 1926-os könyve, *Az arany nap (The Golden Day)* egy Európában, Genfben, az előző évben, 1925 nyarán tartott előadás-sorozatból formálódik kötetté. A kifejtést meghatározza, hogy európai közönségnek akarja bemutatni az amerikai kultúrát. Kiindulópontja a középkor végi Európa kulturális világának, a szimbolikus univerzumnak felbomlása, amelynek alapján a középkori ember saját világát értelmezte. Ez azért következett be – mondja Mumford –, mert egyre inkább ellentétbe került a hétköznapi tapasztalattal, nem volt a valóságban eligazodást segítő iránytű. A középkori szimbolikus világértelmezés helyét az e világi teret és időt ok-okozati relációkban értelmező világkép vette át. **[50]** Ebben az átalakulásban alapvetően negatív szerepet vitt a protestantizmus, amely száraz racionalizmusával elszegényítette az emberi tapasztalatot, kizárta abból az érzelmi tartalmakat. A Bibliára alapozó protestáns univerzum a nyomtatott absztrakció világa – márpedig a valóság túlcsonduló gazdagságát nem lehet két fekete könyvborító közé préselni. Ezért a protestantizmus világa barbár világ – hangzik a sommás, kemény ítélet –, mert kizárja a kultúrából az esztétikai dimenziót. Csak azt tekinti valósnak, ami kézzelfogható és mérhető; az újkori tudomány kvantifikációra alapozó analitikus módszere nélkül nem volna lehetséges az a mechanisztikus-geometrikus világkép, amelyet a protestáns hitújítás előkészített.

A 18. századtól Amerikában a protestantizmus az ipari forradalom szálláscsinálójává válik – írja Mumford a Max Weber-féle tételt ismételve. A puritán e világi tevékenység – ezt nevezi Weber e világi aszkézisnek – paradox módon az őt követő extrovertált típusok számára készíti elő az utat; miközben maga a belső üdvözülést keresi. A figyelem a külső világ uralása felé fordul, a feltalálás válik a legnagyobb presztízsű tevékenységgé.

Az amerikai kulturális szituáció persze más, mint az európai: ott a régi intézmények kiüresedéséről és az orientációs pontokat jelentő régi értékek hitelvesztéséről van szó. Amerikában a régi kultúra szövete sokkal ritkásabb, a peremterületeken pedig sokszor teljesen hiányzik. A folyamatosan nyugat felé mozgó határ, a *frontier* a rebarbarizálódás színtere, ahol az előretörő pionír a vadász, a favágó és a bányász alakjában jelenik meg; a polgári együttélés elemi normáinak híján civilizációról a

kezdeti időkben itt nem is igen lehet beszélni. A pionír-típus előképe európai – mondja Mumford –, az első pionírok a romantikusok voltak, akik a civilizációs válságra adott válaszként fordulnak a természet felé, s a kiüresedettnek érzett intézményekből menekülve afféle intézménypótlékot kerestek benne; új típusú kultúra megalapozását remélték a bensőséges kapcsolattól. Ellenlábasai voltak az intézmények racionális reformjában, a haladásban, a tudományban és a társadalom megjavíthatóságában hívő perfekcionistaiknak: Rousseau és Blake állt szemben Benthammal és Turgot-val.

[51]

kultúraalapítás helyett rebarbarizálódás

De Amerikában teljesen más természettel lehet találkozni, mint Európában, s maga a találkozás is más természetű; itt a fejszével és puskával felszerelt pionír erőszakot tesz a vad és

érintetlen természetben. A romantikus mozgalom újrakezdési igénye és az amerikai pionír valósága között mély szakadék van: a remélt kultúraalapítás helyett rebarbarizálódás megy végbe. Nem is történhet másként, hiszen az állandóan változó, tartósságot nélkülöző nomád életformából hiányzik az értékvilág, amelynek segítségével a vadon-tapasztalat értelmezhető. A tovább döcögő echós szekér útját sivár városok, elhagyott falvak, terméketlenné vált talaj, felégetett vadon és legyilkolt bennszülöttek szegélyezik. Maga a karakter durva és bárdolatlan: Odüsszeusz, Nimród, Noé és Káin egy személyben. Irodalmi megformálása James Fenimore Cooper nevéhez fűződik. A pionír a 19. században aztán új jelmezt ölt: az ipari kapitalizmus vállalkozójának alakjában jelenik meg a színen.

Az amerikai kultúra arany napja – virágkora – az 1830–1860 közötti évtizedekben ragyog fel. Az eljöveteletét jelző hajnalcsillag a filozófus Ralph Waldo Emerson, a hajnalhasadást Henry David Thoreau jelenti, délidőben tűnik föl Walt Whitman költészete, az alkonyt Nathaniel Hawthorne munkássága fémjelzi, míg az este Herman Melville-lel köszönt be. Az amerikai kultúra beteljesedésének röpke aranykorát az utána következő barna évtizedektől – a kiteljesedett kapitalizmus, a

nagyipari trösztök világától – elválasztó korszakhatár az amerikai polgárháború, amely Mumford szerint a szolgaság két fajtája, az embernek, illetve a gépnek alávetettség között zajlott – az utóbbi győzelmével. **[52]**

A két korszak között nagyon hasonló a viszony, mint Németh Lászlónál, aki élesen szembeállítja a legtovább a fejedelmi Erdélyben létező és ható régi magyar kultúra bazalt-tömbjét a felületes modernizáció pejoratívan csak alluviális hordalékként jellemzett sekélyes és felületes kultúrájával. A közösségi regenerációt lehetővé tevő kulturális megújuláshoz mindkettőjük szerint egy korábbi korszak kulturális tartalmait kell valahogyan revitalizálni és a jelenkori valóság-tapasztalat iránytűjévé tenni: ebben az értelemben beszél Mumford *használható múlt*ról.

Ama bizonyos arany nap, a polgárháborút megelőző három évtized az önálló amerikai kultúra megteremtésének ideje, amikor sikerül a hátrányból – Amerika múltnélküliségéből – előnyt kovácsolni, vagyis egy igazán eredeti, nem mintakövető, a sajátos amerikai lét-tapasztalatot adekvátan értelmező, értékekkel felruházó kulturális mintázatot teremteni. Ha úgy tetszik, a kreatív barbárság ideje ez: az Emerson által megteremtett transzcendentalizmus nem csupán honi alkotóerővel teremtett önálló filozófia, hanem autentikus amerikai életszemlélet is, amelyben – a puritán hagyomány szellemében – a külvilág felé forduló, azt legyűrni akaró Amerika fölfedezi az emberi lélek benső világát, ráébred az ideák valóságformáló erejére. A hatalom akarását – ha csak rövid időre is – a tökéletesség akarása váltja föl. A transzcendentalizmus a puritanizmust a végső konklúzióig viszi, a kritikai szellem benne éri el végső határait: kiterjed intézményekre, vallási hitekre és emberekre. Az amerikai szűz talajból sarjadó szabad intézmények – amelyek Amerika északkeleti peremén, a Mumford számára paradigmaticus és a jelenre szabott formában újraélesztendő modellként szolgáló új-angliai kisvárosban születnek – a tengerrel és az erdővel teremtett kapcsolat révén olyan kulturális szintézis alapját jelenthetik, amely a századvégi európai kultúramegújító törekvéseknél szélesebb alapú. A használható múlt – a kifejezés erősen rímel Németh László tradíció-konceptiójára – organikusan szövődik össze a jelen-tapasztalattal, s a körülvevő valósággal. A kulturális anyagot úgy használják, ahogyan az amerikai favágó a rönkfát: abból épít utat a sűrű vadonban. **[53]** Emerson, Thoreau és Whitman sokat emlegetett individualizmusa valójában az új angliai kisvárosi társadalmiság háttéréből nő ki: annak kiegészítője.

Európa divatossá válik

A polgárháborút követő tröszt-kapitalizmus kultúrája felületes: a korszak gondolkodói Európából importálnak eszméket, amelyek nem szervesülnek a helyihez. Ennek az a

következménye, hogy a kultúra nem válik a társadalom mindennapjait meghatározó, az emberek értékvilágát meghatározó valósággá, nem szövődik egybe a hétköznapi tapasztalattal. Európa divatossá válik – a korszak dúsgazdag amerikai milliomosai összevásárolják a kontinens pénzzel megszerezhető kultúrkinccseit, ám ez Mumford

szerint nem új kultúra születését jelzi, hanem a magaskultúra és a *big business* közötti kompromisszumot. Az előző bebizonyítja, hogy igenis pénzben – mégpedig nagyon sok pénzben – kifejezhető érték, míg az utóbbi szert tesz a kultúra aurájára – a tranzakciótól mindkét fél önnön társadalmi presztízsének emelését reméli. Mumford véleménye meglehetősen sommás: a ragadozó kapitalizmus korszakának ragadozó kultúrája ez, amely megelégszik valami puszta birtoklásával, annak élővé tétele helyett. **[54]** A könyv nagy ívű, az első világháború utáni évekig terjedő tablót ad az amerikai irodalom és filozófia polgárháború utáni alakjairól és irányairól. A konklúzió ismét csak a használható múlt fogalmához kanyarodik. Nem lehet visszatérni az arany nap Amerikájába, de a kiemelkedő alkotók összekötő kapcsot jelentenek saját korunk és a mélyben rejtőző Amerika között. Munkájukban ott vannak az értékek, amelyek a felszín alatt rejtőznek. Segítségükkel meg tudjuk alapozni saját létezésünket, és meg tudjuk alkotni saját kiindulópontjainkat. Egy élő kultúra az emberi életet táplálja: a fizikai létezés nyersanyagaiból új mintázatokat teremt, szellemmel telíti a tapasztalatot, otthonná varázsolja a valóságot.

Konklúzió helyett

Manapság gyakorta vonnak párhuzamot a két világháború közötti évtizedek és saját korunk között. Jóllehet az ilyesféle analógia mindig sikamlós terepre visz, de jelenünk perspektívájából talán nem tanulság nélküli szemügyre venni olyan korábbi történelmi korszakot, amely ugyancsak egy régi és természeti szükségszerűségnek vélt világ romjain próbálta értelmezni magát, s amelynek szintén központi problémája volt eszme és valóság, érték és valóság kapcsolata. Timothy Snyder *A szabadság felszámolásában* azt fejtegeti, hogy napjaink közgondolkodásának egyik legnagyobb hiányossága az eszmék történelemformáló erejének végletes lebecsülése. Nézete szerint a világ a 20. században a szükségszerűség eszméjének rabságába esett. Ez a kétpólusú világ mindkét felére igaz volt: a liberális-kapitalista Nyugat a szabad piacot tekintette természeti szükségszerűségnek, a kommunista Kelet a kommunizmus eljövételét látta olyasféle természettörvénynek, amely emberi akarattól függetlenül úgy működik, mint a gravitáció.

A mítosz keleti változata ugyan megbukott, maga után hagyva mérgező törmelékét – mondja Snyder –, ám a győztes nyugati velünk maradt, fenntartva az automatikusan és szükségszerűen jól működő világ képzetét. Ez pedig nagyban hozzájárul a szabadság világszerte tapasztalható visszaszorulásához: „A szükségszerűség politikája az az eszme, hogy nincs eszme. Aki ennek bűvkörében él, tagadja, hogy az eszméknek hatásuk lenne (...) Az örökkévalóság a szükségszerűségből kel ki, mint a kísértet a halottból. A szükségszerűség politikájának kapitalista változata, amelyben a piac helyettesíti a politikát, gazdasági egyenlőtlenséget teremt, ezzel aláássa a haladásba vetett hitet. Amikor megtorpan a társadalmi mobilitás, a szükségszerűség átadja helyét az örökkévalóságnak, a demokrácia pedig az oligarchiának. (...) Az a hit, hogy a technológiai fejlődés a szabadságot szolgálja, szabad utat nyit az oligarchia által kínált cirkusznak. Miközben a szórakozás foglalja el az odafigyelés helyét, a jövő feloldódik a jelen frusztrációiban, és az örök jelen változatlansága válik mindennapi életünké. Az oligarchia a mese világából lép át a valós politikába, és kormányzása eszközüül mítoszokat éltet, szükséghelyzeteket generál.” **[55]**

1. A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Filozófiai Intézetének főmunkatársa.

Idézi Darabos Pál: *Hamvas Béla – egy életmű fiziognómiája I.* Budapest: Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1997, 250. ↑

2. A csoport – amely Raph Waldo Emerson: *A fiatal amerikai* című, programadóként értelmezett esszéjéről kapta nevét – működéséről lásd: Casey Nelson Blake: *Beloved Community. The Cultural Criticism of Randolph Bourne, Van Wyck Brooks, Waldo Frank and Lewis Mumford.* Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1990. ↑
3. Casey Nelson Blake: i. m. 171–172. ↑
4. A weimari Németországban bizarr módon racionalitás és miszticizmus keveredik: az erőteljes, amerikai mintákat átvevő gazdasági modernizáció jól megfér a tradicionalista társadalomképpel és az okkult kultuszok a

- feminizmussal. A német fejlemények élő cáfolatát adták a vélekedésnek, hogy a modernizáció szükségképpen végbemegy a társadalmi létezés minden szférájában. Nagyon találó a német helyzetre Jeffrey Herf terminusa: reakciós modernizmus. Lásd: Jeffrey Herf: *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. A kettőséget a náciizmus is megörökli: autópályák és okkultizmus, csúcstechnológiai és faji mitológia. Okkultizmus és náciizmus kapcsolatára vonatkozóan lásd: Nicholas Goodrick-Clarke: *A náciizmus okkult gyökerei*. Fordította Vinczvári László. Budapest: Nemzetek Európája, 2003. ↑
5. A háború utáni magyar szituáció leírására nagyon is találó – a modern tömegtársadalmak háborús vereségének társadalompszichológiai következményeit vizsgáló – könyvében Wolfgang Schivelbusch által használt terminus: *a vereség kultúrája*, ami a kollektív mentalitás torzulás tüneteinek összefoglaló neve. Hasonló ahhoz, amit Bibó István *politikai hisztériának* nevez, különféle tünetekkel a bünbakkereséstől a tényleges vereség morális győzelemmé stilizálásáig. Lásd: Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Translated by Jefferson Chase. New York: Henry Holt and Company, 2003. ↑
6. Különösen katasztrófálisak voltak ennek társadalmi és társadalompszichológiai következményei a háború utáni Németországban, kivált a polgári középosztály körében. A kortárs Márai érzékletesen írja le a hiperinflációs német helyzetet: „Az idegenek kosárszámra hordták a külföldi pénzt az olcsó Németországba, s a németek papírhitelért tömték meg a gyárak raktárait külföldi nyersanyagokkal. Mindenkinek volt dolga; csak a középosztály, a lateinerek és a hivatalnokok véreztek el, a fizetéses és nyugdíjas középosztály tehetetlenül adta át magát az 'áremelkedés' és a 'drágaság' mártíriumának. (...) A munkásság bonyolult bérmozgalmakkal sietett elejét venni a katasztrófának, de a középosztály hűdésszerű benuháztatásban szemlélte, mint dőlnek össze a kispolgári bálványok, mint röpti ki őket ez a papírtájfún a nyugdíjak, biztos jövedelmek, megtakarított pénzek, életjáradékok fedezékéből. (...) A nagyipar és a bankok felfoghatatlanul gazdagodtak e hónapokban. (...) A középosztály eszelős tehetetlenséggel várta, hogy beteljen sorsa, az örült farsang elsodorja.” /Márai Sándor: *Egy polgár vallomása I.-II.* Budapest: Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1990, 254–255. ↑
7. A pseudo-vallásos hit elvesztését, hogy a haladás csak jót hozhat, a legszuggesztívebben talán Walter Benjamin fogalmazta meg a történelem angyaláról rajzolt metaforájában: „Van Klee-nek egy *Angelus Novus* című képe. Angyalt ábrázol, aki mintha rámeredne valamire és el akarna hátrálni tőle. Szeme tágra nyílik, szája nyitva, szárnyai kifeszülnek. Ilyen lehet a történelem angyala. Arcát a múlt felé fordítja. Ahol mi események láncolatát látjuk, ott ő egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat és összeillessze, ami széttörtött. De vihar kél a paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezárni őket. E vihar feltartóztathatatlanul űzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égig nő előtte a romhalmaz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak.” /Walter Benjamin: 'A történelem fogalmáról'. In: Uő: *Angelus Novus*, Budapest: Helikon, 1980. Fordította Bence György, 966./ ↑
8. „Az emberi gépnek kezdettől fogva két arculata van: egyszer a zsarnokság és gyakran a pusztítás negatív eszköze, máskor pedig életető és konstruktív erő. Ám második arca csak az első bizonyos fokú érvényesülésekor tudott megnyilvánulni. A hadigép valamiféle primitív formában minden bizonnyal megelőzte a munkagépet, mindazonáltal az utóbbi az, amely (...) elérte a kivitelezés egyedülálló tökélyét. (...) a nagy munkagép minden szempontból valóságos gépnek számít: annál is inkább, mert részei, bármennyire is emberi csontból, idegből és izomból álltak, pusztán mereven szabványosított, mechanikus elemként működtek, hogy megszabott feladatukat végrehajthassák.” /Lewis Mumford: 'Az óriásgép tervezete'. In: Uő: *A gép mítosza*. Fordította Csillag Veronika. Budapest: Európa Könyvkiadó, 49./ ↑
9. Ebben a korabeli értelmiség egy része is tevékenyen közreműködik. Németországban – de nemcsak ott –, elitértelmiségiek adnak szellemi megalapozást a háborús propagandához, kiállva 1914 eszméi mellett, szembeállítva a német kultúrát a sekélyes nyugati civilizációval, a szabadság nyugati és német értelmezését. Utóbbi lényegének tartják, hogy a német felfogás a külsődleges, intézményes szabadságnál fontosabbnak véli a belső szabadságot, amely nézetük szerint nem ellentétes a külső, a rendet biztosító állami autoritás elfogadásával, a fegyelemnek mint alapvető értéknek az elfogadásával. A háború második évében, 1915-ben Rudolf Kjellén *Die Ideen von 1914, Weltgeschichtliche Perspektiven* című könyvében összefoglalja 1914 uralkodó eszméit: a nyugati hatalmak 1789 óta a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméit képviselik, míg Németország a kötelesség, becsületesség és a rend ideái mellett kötelezte el magát. Ebbe a tradícióba illeszkedik Oswald Spengler 1919-es esszé-pamfletje a porosz szocializmusról, annak autoriter jellegét tartva a legfontosabbnak, mint olyan sajátosságot, amely szerves része a porosz karakternek. A háború értelmiségi apológiája – Babits háborúellenességének kontrasztja – nem ismeretlen a korabeli Magyarországon sem. A korszak két neves értelmiségije, a filozófus Alexander Bernát és a történész Marczali Henrik például korabeli publicisztikájában és előadásaiban propagálja a

- háborús célokat. Lásd: Turbucz Péter: 'Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról'. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták*. Budapest: Ráció Kiadó, 2019, 161–225. ↑
10. Ernst Jünger: *A totális mozgósítás*. Fordította Mezei Balázs.
<https://btk.ppke.hu/uploads/articles/6114/file/Juenger%20totalis.pdf> ↑
 11. A 18. század végén és a 19. század elején a kortársak számára Amerika, amely manapság a technológia hipermodern birodalma, a bőkezű természet különös kegyének és a szorgos emberi munkának köszönhetően létrehozott kert. A korabeli társadalmi képzeletet a kert-metafora uralja. Az 1830-as évektől ezt kiszorítja a gép, megjelenik a modern Amerikának mint gépvilágnak jól ismert képe. Lásd: Leo Marx: *The Machine in the Garden. Technology and the Pastoral Ideal in America*, New York: Oxford University Press, 1964, John F. Kasson: *Civilizing the Machine. Technology and Republican Values in America 1776–1900*, New York, 1976, illetve: Kovács Gábor: 'Út a technológia korszakába: a Gép, a Kert és a Köztársaság'. In: Uő: *Frankensteintől a zöldekig – a gép és kritikusai*. Liget, Bp., 2010, 71–87. ↑
 12. Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Translated by Jefferson Chase. New York: Henry Holt and Company, 2003, 37–38. ↑
 13. Idézi Schivelbusch i. m. 39. ↑
 14. Anton Mirko Koktanek: *Oswald Spengler in seiner Zeit*. München: Verlag C.H. Beck, 1968, 134. ↑
 15. „Megszabadulva minden társadalmi kényszertől és képmutatástól, a bennszülöttek életének háttérfüggőnye előtt az urak és bűnözők nemcsak az azonos bőrszínű emberek összetartozását érezték át, hanem annak a világnak a hatását is, amelyben határtalan lehetőségek nyílnak a játékként elkövetett bűnökre, rémséges és nevenséges összekapcsolására, azaz tulajdon kísérteties létük maradéktalan megvalósítására.” /Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Fordította Seres Iván, Budapest: Európa, 1992, 230./ ↑
 16. Az ún. Kongói Szabadállam 1885-től 1908-ig II. Lipót belga király magánbirtoka, amelynek területét – az elefántcsont és a nyergumi megszerzésének céljából – koncessziós területekre osztja fel, a bennszülöttek kényszermunkáját az imperialista profitszerzés szolgálatába állítja. Az elkövetett atrocitások – az afrikai misszionáriusok és a korabeli sajtóban megjelent horrorisztikus beszámolók és fényképek révén – fölháborítják a közvéleményt. Ez persze önmagában kevés lett volna, ám Lipót kereskedelmi monopóliumokkal zárja ki a többi nyugati országot, így a nemzetközi nyomás hatására meghátrál, és 50 millió frankért eladja afrikai magánbirtokát a belga államnak, amely Belga Kongó néven veszi át a területet. Viták vannak arról, hogy II. Lipót uralma mennyi áldozatot követelt: a pontos számot nemigen lehet tudni, az óvatos becslések 3 milliós embervesztéséről beszélnek. A történetek részletes feldolgozását adja: Adam Hochschild: *King Leopold's Ghost*. Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1999. ↑
 17. Joseph Conrad: 'A sötétség mélyén'. In: Uő: *A haladás előőrse*. Kisregények és elbeszélések. Fordította Vámosi Pál. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1979, 384. ↑
 18. A témának komoly irodalma van, amelyben viták folynak arról, hogy a korabeli fajelmélet és az azon alapuló közbeszéd, a német gyarmati csapatok parancsnoka, Von Trotha tábornok által folytatott népiirtó háború, valamint a gyarmaton a fekete őslakosság számára felállított koncentrációs tábor Auschwitz-ot idéző rémségei és a későbbi náci gyakorlat között volt-e közvetlen kapcsolat. Két cím jelzéseként: Benjamin Madley írása jól összefoglalja a különböző álláspontokat: *From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe*, *European History Quartely*, Vol., 33(3), 2005, 429–464. Magyarul megjelent könyvében Niall Ferguson is részletesen tárgyalja a herrerók és a namák elleni genocídiumot: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Fordította Gebula Judit, Budapest: Scolar Kiadó, 2011, 223–230. ↑
 19. Joseph Conrad i. m. 346. ↑
 20. Erre mutat rá Benjamin Madley i. m. 431. ↑
 21. A hadtörténész John Keegan az első világháborút olyan tragikus eseménynek látja, amely elkerülhető lett volna. Lefolyását és következményeit kettős módon jellemzi: „(...) a nagy háború, ha az 1939–1945-öshöz hasonlítjuk, csekély anyagi kárt okozott. Egész ideje alatt egyetlen európai nagyvárost sem romboltak le, még csak komoly pusztítást sem okozott egyben sem (...) a háború semmit sem kényszerített a polgári lakosságra hétköznapi

- életének abból a szándékos tönkretételéből és azokból az előre megtervezett rémtettekből, amelyek a második világháborúnak majd oly jellegzetes elemei lesznek. (...) És mégis súlyos kárt tett a civilizációban, az európai felvilágosodás racionális és szabad szellemű civilizációjában. (...) A háború előtti Európa, bármennyire is imperialista volt, a földrész határain túli világ legnagyobb részével fenntartott kapcsolataiban tisztelettel adózott az alkotmányosság elveinek, a jogállamiságnak és a népképviselőre alapozott kormányzásnak. A háború utáni Európa viharos gyorsasággal adta fel az efféle alapelvekbe vetett bizalmát. (...) A totalitarizmus a háború folytatása volt más eszközökkel. /John Keegan: *Az első világháború*. Fordította Dr. Molnár György. Budapest: Európa, 2010, 21–23./ ↑
22. „Kedvelem a matematikai és fizikai elméletek mélységét és finom árnyaltságát; ezekhez képest az esztéta és a fiziológus kontárnak tűnik. Elcserélném a mai, iparszerűen üzött művészet minden díszes kacatját, a festészetet és az építészetet is beleértve, egy gyors gőzhajó, egy acélszerkezet vagy egy precíziós gép tökéletesen tiszta és nagyfokú intelligenciáról árulkodó formáiért vagy bizonyos kémiai és optikai eljárások kifinomult eleganciájáért.” /Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya I*. Fordította: Juhász Anikó és Csejtei Dezső. Európa Könyvkiadó, Bp., 1994, 89./ ↑
23. Oswald Spengler: 'Az ember és a technika. Adalékok az életfilozófiához'. In: Uő: *Válságok árnyékában. Filozófiai írások*. Fordította Csejtei Dezső és Juhász Anikó. Noran Kiadó, Bp., 2013, 124–125. ↑
24. Ernst Jünger: *Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt*. Ernst Jünger Werke, Band 6., Essays II. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1960, 138. ↑
25. Uo. 118. ↑
26. A tradicionalizmus – a modernitást elutasítva – visszatérést keres az idők kezdetének mitikus világába. A hajdanvolt, történelmen kívüli aranykort úgy tünteti fel, mintha értékei valódiak volnának. Hamvas Béla a mitikus idő és a történelmi idő kettősségét az isteni történet és az emberi történet kettősségében jeleníti meg. Lásd Kovács Gábor: *Hamvas és a két világháború közötti tradicionalizmus*
- <https://ligetmuhely.com/liget/hamvas-es-ket-vilagaboru-kozotti-tradicionalizmus/> ↑
27. A messianisztikus marxizmus kifejezés arra utal, hogy követői számára ez az eszmerendszer kvázi-vallásként működött. A kommunista társadalom a kiteljesedett bűnösségként értelmezett kapitalizmus állapotából kiemelve megváltásként jelent meg. Az első világháború alatti és utáni években a kommunizmushoz csatlakozás gyakorta a vallási megtéréshez hasonló, racionális motívumokkal nemigen magyarázható fordulatként történt. Bergyajev szerint az orosz bolsevizmus keleti és nyugati elemek ötvözete, egyszerre racionális hatalomgyakorlási technika és vallási képződmény: Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus eredete és értelme*. Századvég füzetek. Budapest: Századvég, 1988. Sinkó Ervin moszkvai naplójában írja le az első generációs kommunisták kvázi-vallásos hitelményét: „Az én credóm így hangzik: hiszek egy holnapban, egy szocialista holnapban, amikor majd annyival emberibb, oly emberi feltételek között élnek az emberek, hogy meg se tudják érteni, mi maiak miként tudtuk elviselni a sötét babonák renaissance-ának, a butaságnak, önteltségnek és rútságnak, az átlátszó hazugságnak mint az állami propaganda sarkalatos elvének ezt a mai szovjet atmoszféráját.” /Sinkó Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–37*. Budapest: Magvető-Fórum, 1988, 235./ Csak később, kiábrándulva veszi észre a paradoxont: „Nem volt tehát sehol semmi, ami helyettesíthette volna a Szovjetunióba vetett hit erejét – de ugyanakkor ez a hit, ahelyett, hogy az embert fölemelte és boldoggá tette volna, csak mindinkább deformálta. (...) A humanizmus következetes harcosa, a kommunista nem maradhatott következetes kommunista, hogyha nem szánta rá magát arra, hogy mint elkerülhetlent elfogadja és megvédje az önkénynek és az embertelenségnek minden excesszusát. És maga az áldozat is örködött a hóhér jó hírneve felett, és bizonygatta annak igazát, mert az áldozat kommunista volt, a hóhér pedig Sztálin Szovjetuniója.” /Uo. 587./ ↑
28. Lewis Mumford: *The Story of Utopias*. London–Calcutta–Sydney, George G. Harrap & Co. Ltd., 1923, 218. ↑
29. Uo. 307. ↑
30. Lásd Mester Béla átfogó tanulmánya: „Nincs út jobb hazába, hiába, hiába!” <https://ligetmuhely.com/liget/nincs-ut-jobb-hazaba-hiaba-hiaba/> ↑
31. Önéletrajzi kötetei: Lewis Mumford: *Sketches from Life. The Early Years*. New York, Dial Press, 1982, illetve: Lewis Mumford: *My Works and Days: A Personal Chronicle*. New York–London, Harcourt Brace Jovanovich, 1978, róla szóló biográfia: D. L. Miller: *Lewis Mumford. A Life*. New York, Weidenfeld & Nicolson, 1989. ↑

32. Lásd: Szegedy-Maszák Mihály: 'Az esszéista Németh László értékrendjéről'. In: *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. JAK Füzetek 17. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985, 14–16., illetve: Csejtei Dezső: 'Ortéga y Gasset Németh László és Bibó István munkásságában'. In: Dénes Iván Zoltán (szerk): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Budapest: Új Mandátum, 2001, 211–234. ↑
33. „Kazinczy egész elsőrangú író volt. Öregkori útleírásainál s a Pályám emlékezeténél az egész 19. század folyamán nem írtak ápoltabb, műveltebb prózát. Levelei, versei vonzó reneszánsz arcélt csillogtatnak; kultúrateremtő kísérlete azonban az alaposság minden hangoztatása ellenére is meddőbb a Bessenyeiénél. Arra, hogy miképp emelkedhetne a magyar irodalom a nyugati nagy népek irodalma mellé, ő elég furcsán felel. Olyan készületlen nemzet, mint a magyar, egykettőre remeket nem adhat, a külföld remekeit kell hát gipszöntvényen utánoznunk, amíg csak a mesterség csínját el nem tanuljuk. (...) Forogjunk félszázadot igazi remekművek közt, szokjunk hozzá levegőjükhöz, tónusokhoz, s a következő félszáz meg hozza nekünk is a nagy, eredeti alkotókat. (...) Mi sem érthetőbb, mint hogy Kazinczy Bessenyei ellen Báróczyban keresett magának elődöt. Csakhogy ő az ilyenféle előszeretetből nemzeti közvéleményt teremtett. (...) Bessenyei csodálatos eredeti művei: Tarimeses és A természet világa kiadatlanul egy egész évszázadra elvesztek, Calprenede hétkötetes szemete pedig, Báróczy fordításában s Kazinczy gondozásában került az irodalombarátok polcára. Bessenyeinél is rosszabbul járt Batsányi. (...) Egyenes természetén és balsorsán kívül Kazinczy ártott neki a legtöbbet. Sima modora, úri születése, jobb összeköttetései révén, ő marja, vadítja ki a magyar irodalomból oly alaposan, hogy tulajdon kiadója, Toldy, egy félszázad múlva még a Kazinczy előítéletével nézi őt. Hasonlóképp járnak Versegly, Földi, s mint látni fogjuk, mások is. Hol az elmélet, hol az ember kicsinyessége öl. A világirodalom legvonzóbb vámpírja, de kortársai számára mégiscsak az ő Széphalma volt a második Vérmező. /Négy kísérlet'. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I*. Budapest: Püski, 1999, 528. / ↑
34. „Ez a tömeg azonban nem teremtette a világot, amelyet élvezett. Elfelejtette, hogy a társadalom nem természet, nincs magától, mint a föld és az erdő: a társadalom fenntartásához erények szívós összjátékára van szükség. Ez a tömeg, mint a barbárok, természetnek tekinti a kultúrát; élvezni akarja s veszni hagyja az erényt, mely létrehozta. Megszállja Rómát s vandál módra táboroz benne.” /Kritikai napló: Ortéga: La rebelión de las masas'. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I. kötet*. Budapest: Püski, 1992, 218. ↑
35. A konzervatív forradalomról lásd: Armin Mohler: *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1932*. Ein Handbuch. Dritte, um einen Ergänzungsband erweiterte Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1989; Roger Woods: *The Conservative Revolution in the Weimar Republic*. London: Macmillan, 1996, Karácsony András: *A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban*. Századvég, 35. szám, 69–104. ↑
36. Lásd Farkas János László kiváló tanulmányát: 'Minőség, vállalkozás, reform. Németh László a Tat-kör vonzásában'. In: Farkas János: László: *Világra jönni. Értelmezések*. Budapest: Cserépfalvi, 1995, 28–46. A korabeli német kultúrkritika Mumford számára is fontos vonatkoztatási pont: német származású anyja révén kiválóan beszél németül, és első kézből ismeri a két világháború közötti német diskurzust, ami nagymértékben inspirálja, ám mindig határozottan elutasítja a német kultúrkritika autoriter vonzódásait és a demokráciával szembeni averzióját: e tekintetben felfogása az amerikai republikanizmus és demokratikus populizmus hagyományaiban gyökerezik. ↑
37. „A haladásgondolatban éppannyi volt a tájékozatlanság, mint a magabiztosság (...) A haladás meghamisította a történelem nyereség-veszteség mérlegét, és elfödte valódi ritmusát (...) Talán még veszélyesebb volt ennél, hogy a haladás egyenletessége vakká tett a történelem nagy teremtő aktusai iránt. (...) Nem látták, hogy az élet nem rak piramist. Az életben mindig az első aktus a döntő. A kultúrák sorsát az első jellegteremtő kor szabja meg (...) Az új szellem nem ismer haladást. Kultúránk nem haladó nemzedékek egymásra rakott műve, hanem nagy teremtő alkotások maradványa. Felfogásunk közelebb áll a régi népekéhez, akik valamennyien paradicsomból, aranykorból jöttek, mint a haladóéhoz, aki a történelmet takarékpénztárnak nézte, ahol a betétek nemcsak megőrződnek, de kamatoznak is. A történelem nem adja a kamatot, hanem elveszi.” /Magyarság és Európa'. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben IV*. Budapest: Püski, 1999, 1969./ ↑
38. Európa megújulásához a múltba kell visszanyúlni, sugallja a kút-metafora: „Az európai kultúrát úgy képzelhetjük el, mint egymás alatt húzódó víztartó rétegek sorát; az első az egyházatyák magasságában húzódik, a második Rómát választja el a hellén világtól, a harmadik a görögöket a barbároktól. A középkor az első rétegig fúrta kútját, s a víz elég volt neki; a humanizmus a második réteg felé tört, átszakította a kút fenekét, a kereszténység elapadt, de a latin rétegre, az ókor mély vízmedencéire sosem találtak igazán rá. Aztán az egész kutat otthagytuk, vödre leszakadt, fala bedőlt. Az új katolikus mozgalom megpróbálta leereszteni a vödört, de iható vizet nem kapott. Maradt a másik, heroikus kísérlet: rendbe szedni ezt az egész elhanyagolt kutat, s addig ásni le, görökségbe vagy az

alá, amíg az artézi kutak bőségével és melegével nem szökik a víz. Nem egy jel mutatja, hogy az új Európa ezt kísérli meg. Nietzsche, a görög tanár volt az első, aki e sivárodó Európában észre merete venni, hogy a görög nem tantárgy, hanem ma is aktuális életérzés. Nietzsche az Isten pénzét kereste a görögökön, s a kultúrateremtő korok szomja égeti. (...) S a görögség nem a legmélyebb réteg, amely felé a maga vizét keresve, az új Európa írója leszáll. Örökre elásottnak hitt kultúrák váratlan exhumálása egyre több alkalmat ad, mint régen, hogy az idegent megértsük, s a mienkkel összehasonlítsuk. /Magyarság és Európa'. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben IV.* Budapest: Püski, 1999, 1986/ ↑

39. „Az európai emberiségnek kétségkívül voltak olyan korszakai, és éppen a legvirágzóbb, legteljesítőképesebb és legemelkedettebb szellemű korok voltak azok, melyek az értékes lehetőségek elosztására és a velük való élésre nézve ilyen határozott rendben és egyértelmű erkölcsi közmegegyezésben éltek. A középkorban is voltak lehetőségeik az embereknek, és pedig szigorúan megszabott és elhatárolt papi, úri, polgári és paraszti lehetőségek. (...) az életnek és a javaknak ebben a rendjében az ember és ember között eloszlott lehetőségek szétválaszthatatlanul és szorosan összefüggtek azzal, ami az értékek elismert rendjében és egyensúlyában a papot, a nemest, a polgárt és a parasztot megillették. Az érvényes közmegegyezés világa mellett könnyen meg lehetett állapítani, hogy ki az emberséges és ki a mértéktelenül követelő, jobbágyait sanyargató földesúr, ki a józan és ki a garázda életű polgár, ki a szorgos és ki a dologtalan jobbágy. Szabott rendje volt a fényezésnek és az ünneplésnek, s a rendi állapothoz illő pompa elmulasztása éppoly szilárd erkölcsi ítélettel találkozott, mint a rendi állapoton túllépő fényezés. (...) Minden ember számára, bárhol állott az értékek lépcsőjén, adva volt az a lehetőség, hogy valamiféle módon, valamiféle élményen keresztül kapcsolatba jusson az egész rend alapját jelentő végső értékekkel is.” /*A pénz* [1942] <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/46.html/> ↑
40. „Érdek csak fix elosztáshoz kapcsolódik. Ha ez megbillen, csak nyers előzetörekvés van, kvantitatív primer érdekek, de társadalmi érdekelismerés és érdekkövetés nincs. *Előbb a rendező elv, aztán az érdek.* A rendező elvet nem osztályok hordozzák, hanem egyének találják ki. (...) Az emberek ön- és közértékelése nem érdek szerint megy, hanem az érdek alapul az értékelésen.” /*Vezetés-követés. MIKSZ-előadásvázlata*. 1941. In: Bibó István (1911-1979) *Életút dokumentumokban.* Összeállította Huszár Tibor. Budapest: 1956-os Intézet-Osiris-Századvég, 1995, 181. ↑
41. A fiatal Bibó szerint a modern parlamentáris demokrácia önmagában képtelen a válság megoldására, legfeljebb szükséges, de nem elégséges eszköz az értékválság megszüntetéséhez. „A szavazás és a vele kapcsolatos intézmények válsága is értékelésszerű zavarokra vezethető vissza. A szavazás intézménye olyan régi, mint az emberi kultúra, de világos, hogy nem értékek mérésére szolgál, hanem egy gyakorlati, technikus módja annak, hogy egy közösség, mely együtt akar maradni, a maga mindennapi konfliktusait megoldja. Amint azonban szavazással és szavazáson alapuló intézményekkel magasabb értékekre vonatkozó ellentéteket akarunk elintézni, a szavazás kerekébe tört értékek bosszút állnak.” /*A pénz*.
- <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/46.html/> A *Korunk diagnózisa* című, Mannheim Károly azonos című könyvéről írott 1943-as recenziójában a fiatal Bibó egyetért Mannheimmel, hogy egy társadalom értékeinek integrálásához transzcendens garanciák kellene: „(...) egyszerre kiderül, hogy mindehhez vallásos gyökerű integráló erőkre van szükség, mert ha ezek a gyökerek elszakadnak, mint az az európai történelem szekularizált korszakaiban történt, akkor a társadalmi értékekből nem marad más, mint az emberi viselkedésnek a környezethez való alkalmazása, amelyben jó vagy rossz egyszerűen hasznosságot és eredményességet jelent, anélkül hogy felelne arra a kérdésre, mi a célja ennek a hasznosságnak és eredményességnek.” /*Korunk diagnózisa* [1943], http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/53.html ↑
42. Az elit Bibónál nem azonos a hatalmat kezében tartó réteggel: „Kétségtelen, hogy eddig még az emberiségnek semmilyen része nem csinált kultúrát és társadalmi szervezetet valamiféle elit nélkül. Hogy ennek az elitnek a feladata a társadalom vezetése, az szinte közhely. A társadalomnak azonban elsősorban nem azért van elite szükség, hogy legyen, aki vezesse: erre akad vállalkozó akkor is, ha elit nincs. (...) Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valamilyen értékelési rend szerint kiválasztott embercsoport alkalmas: az értékelési rend tudja csak biztosítani az elit által adott példák és minták érvényességét és kötelező erejét.” /*Elit és szociális érzék* [1942] <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/49.html/> ↑
43. „Az igazi elit – legyen az papság, nemesség, osztályelit, hivatáselit vagy világnézeti elit – él és alkot, törvényeket hoz, társadalmi szabályokat őriz, közéletet él, hadat visel, békét köt, társadalmi munkát és társadalmi lehetőségeket oszt el, országot szervez, utat, csatornát, házat, várost épít, gépet konstruál, expedíciót szervez, embereket gyógyít, és

mocsarakat csapol le, erdőt irt, növényt nemesít, állatfajokat keresztez, új kézműves eljárásokat talál ki, könyvet ír, műveket alkot, utazik, szórakozik, könyvtárakat és képtárakat gyűjt, hivatalokat vezet, ítél, békít és büntet, prédikál, gyóntat és vigasztal, tanít és nevel, gondolkodik, kutat és kísérletezik: mindaz, amit csinál, *szociális munka*, mindazt, amit csinál, *társas érzékkel*, vagyis a társas élet feltételei s a közösség érdekei iránti érzékkel csinálja. Erőpazarlás, ha mindezek helyett az elit arra kényszerül, hogy a társadalmi egyensúly helyreállítására *külön* szociális munkát végezzen." /*Elit és szociális érzék*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/51.html> /" ↑

44. Németh megkülönböztet jó és rossz tradíciót: „Én is hiszek az örök értékekben. Van part, s a csillagok vezetnek, írtam a Tanu első számában (...) Az ég csillagjai nem az emberen kívül, hanem az emberben vannak. Azt, ami örök, nem intézmények, sőt nem is alkotások őrzik, hanem maga az emberi természet. (...) A cél, hogy új helyzetünkben kiismerjük magunkat s munkánk égtájait megtaláljuk. (...) Van egy hagyomány, mely tájékozódó ösztönünkhöz szól, és egy hagyomány, amely félrevezet. Egyik megtanít úszni, a másik a süllyedő hajó szalonjába tessékel, mert ott idáig is jól lehetett ebédelni.” /*Európa földrengéstérképéhez*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I*. Budapest: Püski, 1999, 246./ ↑
45. „Kazinczyék erőfeszítése nem forgatta fel olyan mélyről a rejtett magyar természetet, mint a német idealizmusa a németét. Mélyen volt az a szikla, s kemény is, nem lehetett talajt porlasztani belőle. Szótárra volt szükség, ízlésre, csinosodásra; egy új alluviális talaj hordódott rá a magyar kultúra mély ösztöneire – magyar vizek hozták, de idegenből. Van már művelődésünk, jó arra, hogy Európát elmondja nekünk, de alkalmatlan, hogy egy Európához beszélő eredeti magyarságot bontson ki. A nagy szakadás itt kezdődik: az irodalmi feltalaj és a kultúra mély erői közt. A felső úgy van rajta az alsón, hogy később csak egy-egy magányos lángész szörnyeteg mozdulata törhet föl.” /*Magyarság és Európa* In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben IV*. Budapest: Püski, 1999, 2002./ ↑
46. A *Kisebbségben*-korszak koncepcióját a kortársak és az utókor is erős kritikával illeti. Poszler György bennszülött bölcseletnek nevezi, miközben Némethet Babitscsal állítja szembe. 'Bennszülött bölcselet. Németh László: *Kisebbségben – szubjektív kommentárok*'. In: Poszler György: *Vonzások és taszítások*. Bp., Liget, 1994, 290–333. Vekerdí László szerint a *Kisebbségben* Németh László szellemi elmagányosodásának terméke: „Kisebbségben könnyen elhomályosul a látás. 1939 tavaszának vészterhes felhői alatt Németh László tiszta tekintete sem vette észre, hogy sommás tipológiája öncsonkításra kényszerítené a magyar irodalmat, hogy szándéka ellenére kisebbséget kreálna maga is.” /*Kisebbségben – Európa három történeti régiójáról*. In: Vekerdí László: *A Sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya, Új Forrás Könyvek, 1997, 229./ Grezsa Ferenc: „A gondolatmenet summája: vívódó magyarságtudat; alkalmazkodás és önmegőrzés, vállalás és tagadás, konvenció és humánnum ambivalenciája. Ez az ellentmondásosság szervesen következik a Németh Lászlóra és a népi mozgalomra jellemző sajátos antiimperialista nemzetszemléletből. Ennek az erősen érzelmi jellegű és etikailag motivált patriotizmusnak – Király István találó okfejtése szerint – az identitásféltség, a jellemhangsúlyozás a fő ismérve. Ezért keveredik benne a kulturális kolonializmus elleni tiltakozás etnikai érzékenységgel, a szociális felelősségtudat forradalmi dezillúzióval, a kelet-európai helyzetérzék antiracionalizmussal. Egy pillanatra úgy tűnik Németh számára, hogy a széteséssel fenyegetett népet a faji kohézió mentheti meg. Jó szándékból fakadó gondolati hiba, melyet majd a Szekfű-tanulmányban korrigál.” /Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka 1938–1944*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 59–60./ Trencsényi Balázs a korabeli rivális nemzet-diskurzusok kontextusában elhelyezve a historicista és a populista kánon metszéspontjában levő és az azoktól el is határolódó műnek tartja a *Kisebbségben*. 'Az „alkat-diskurzus” és Bibó István politikai publicisztikája'. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Új Mandátum, 2001, 189–193. Füzi László, a legutóbbi Németh-monográfia szerzője így vélekedik: „A szellemi elemzés hiánya jellemzi a (...) *Kisebbségben* című írást, röpiratot. (...) Németh ebben a korszakban szellemileg ismét közelebb került Szabó Dezsőhöz. (...) megteremtette – a mítoszalkotásra egyébként is megvoltak a hajlamai – az örök, s így bármikor feleleveníthető kisebbségi pszichózist. Alapvetően sérelmekre koncentrált, kislebbségi gondolkodásmód volt ez, a problémakör gazdasági-történeti-szociológiai összefüggéseit Németh még csak meg sem említette. (...) A sorsmagyarság nála tehát egyszerre volt erkölcsi, történeti és kulturális kategória, ha annak lehet nevezni, hiszen tartalmát pontosan nem határozta meg, a jelenségkör pedig hozzákapcsolta az asszimiláció folyamatának különböző rétegeihez. A sorsmagyarság megélését így „faji” kérdésként is értelmezte.” /Füzi László: *Alkat és mű. Németh László 1901–1971*. Pozsony, Kalligram, 2001, 409, 410, 412./ ↑
47. 'Három kortárs. Oswald Spengler: Jahre der Entscheidung'. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben IV*. Budapest: Püski, 1999, 298. ↑
48. 'Marxizmus és szocializmus'. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I*. Budapest: Püski, 1999, 565. ↑

49. „Az ember több, mint termelő és fogyasztó, több, mint kizsákmányolt és kizsákmányoló. Az ember kis természet, amely kiszakadt és visszakívánczik a nagy természetbe. Kiszakadtságát hivatásnak érzi, s visszakívánczását jelekben adja a világ tudtára. Az ember természete szerint hűséges és ünneplő lény. Hű lelke hangjához, s ünnepre kész a világválóságokkal szemben. Minél erősebb hűségében, s minél készebb erre az ünnepi felemelkedésre: annál diadalmasabb ember. A kultúra addig nagy és egészséges, amíg kötni és emelni képes a hű és ünnepszomjas embert.” /Magyarország és Európa'. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben IV.* Budapest: Püski, 1999, 1982./ ↑
50. Lewis Mumford: *The Golden Day. A Study in American Literature and Culture.* Boston: Beacon Press, é. n., 3-4. ↑
51. *The Golden Day.* 23-24. ↑
52. *The Golden Day,* 67. ↑
53. *The Golden Day,* 44. ↑
54. *The Golden Day,*101. ↑
55. Timothy Snyder: *A szabadság felszámolása.* Fordította L'Homme Ilona. Budapest: XXI. Század Kiadó, 27-28. ↑
kép | Georges Valmier művei, wikiart.org